Жамият ва инновациялар –
Общество и инновации –
Society and innovations
Journal home page:
https://inscience.uz/index.php/socinov/index

The history of the study of Yoz I culture of Central Asia

Alisher SHAYDULLAEV[1], Abror Uralov[2]

Temiz State University, National Center of Archeology

ARTICLE INFO

Article history:
Received October 2023
Received in revised form
15 November 2023
Accepted 25 November 2023
Available online
15 January 2024

Keywords:
Bactria,
Sogd,
Choch,
Fergana Valley,
Margiana,
Parthia,
Early Iron Age,
Yoz I,
Kuchuk I,
Bandikhon I,
Burgulyuk,
Koktepa I.

ABSTRACT

Over the past 60 years, large-scale archeological research has been conducted on the monuments of the early Iron Age of Central Asia. Archaeological monuments in various regions of Central Asia on the origin, material culture and chronology of local cultures such as Yoz I, Tilla I, Bandikhon I (Maydatepa), Qiziltepa (Kyzil I) and Kuchuk I, Chirakchi, Koktepa I, Burganli and Chust the database has expanded significantly.

2181-1415/© 2023 in Science LLC.
DOI: https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss10/S-pp8-24
This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru)

O‘rta Osiyo Yoz I madaniyatining o‘rganilish tarixi

Kalit so‘zlar:
Baqtriya,
So‘g‘d,
Choch,
Farg‘ona vodiysi,
Marg‘iyona,
Parfiya,
ilk temir davri,
Yoz I,
Kuchuk I,
Bandixon I,
Burganli va Ko‘ktepa.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘tgan 60 yil mobaynida O‘rta Osiyoning ilk temir davri yodgorliklarida olib borilgan keng ko‘lamli arxeologik izlanishlar haqida ma’lumotlar berilgan.

[1] PhD, Temiz State University.
[2] PhD student, National Center of Archeology.

История изучения культуры Ез I Средней Азии

Ключевые слова:
Бактрия,
Согд,
Чоч,
Ферганская долина,
Маргиана,
Парфия,
Ранний железный век,
Ёз I,
Кучук I,
Бандихон I,
Бургулюк,
Коктепа I.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о масштабных археологических исследованиях, проведенных на памятниках раннего железного века Центральной Азии за последние 60 лет.

Baqtriya

Baqtriyaning ilk temir davri arxeologiya yodgorliklarini tadqiq etish oʻtgan asrning 60-yillarida boshlangan. Dastlab, L.I.Albaum boshchiligida ekspeditsiya Kuchuktepa yodgorligini aniqladi. U Kuchuktepa quyi qatlamlarini soʻnggi jez davri mil. avv. II ming yillik oxiri va IX-VII asrlar bilan davrlashtiradi[2, C. 69-70].

Keyinchalik A.A.Asqarov va L.I.Albaum Kuchuktepada izlanishlar olib borishi natijasida Kuchuk I qatlamlari soʻnggi jez davriga, mil. avv. XI asr oxiridan V asrgacha toʻgʻri kelishini yozadi[4, C. 72]. A.A.Sagdullayev bunday holda, bir davrni ajratib koʻrsatish uchun ikki xil atama – soʻnggi jez va ilk temir davri qoʻllanilishini yozadi[43, C. 230]. A.A.Asqarov va L.I.Albaumlarning yozishicha, ilk temir davri mil. avv. VII-V asrlarning oʻrtalariga toʻgʻri keladi[4, C. 18, 84]. Shuningdek, Kuchuk I madaniyatining kelib chiqishini A.A.Asqarov va L.I.Albaum Soʻgʻddagi Sarazm madaniyati aholisi Oʻrta Osiyo janubiga koʻchishi haqida taxmin bildiradi[4, C.72].

1984-yilda Sh.B.Shaydullaevning Kuchuktepa yogorligining halqa devorlaridan tashqarida keng qamrovli stratigrafik tadqiqotlari amalga oshirdi. Natijada, 26 ta madaniy qatlamni aniqladi. Kulolchilik buyumlarini Kuchuk IA va IB fazalariga ajratilib oʻrgandi[73].

1970-1971-yillarda Oʻzbekiston sanʼatshunoslik ekspeditsiyasi Surxondaryo viloyati Shoʻrchi tuman markazidan 9 km shimoli-gʻarbda joylashgan soʻnggi jez va ilk temir davri yodgorliklarini aniqlaydi[38].

1973-1974-yillarda Oʻzbekiston sanʼatshunoslik ekspeditsiya E.V.Rtveladze boshchiligida dala-qidiruv tadqiqotlari jarayonida ilk temir davriga oid yangi yodgorliklar – Bandixon I (Maydatepa) va Bandixontepa II yodgorliklarini aniqlaydi va arxeologiya qazishmalarini amalga oshiradi[40, C. 93]. E.V.Rtveladze Bandixon I kulolchilik majmuasini mil. avv. II ming yillik oxiri I ming yillik boshlari bilan davrlashtirilgan Margʻiyona va Baqtriyaning Yoztepa, Tillatepa, Kuchuktepa, Mirshodi yaqinidagi Nomsiztepa sopollariga juda oʻxshash ekanligini aniqladi[40, C. 96]. Bandixon I ning quyi qatlamlarida Namozgoh VI dan Yoz I davriga oʻtish qayd etilgan boʻlishi mumkin, deb yozadi[49,C. 34]. A.Sagdullayev yodgorlikni dastlab mil. avv. XI-VIII asrlarga oid deb hisoblaydi[47, C. 93]. Ushbu xronologiyani yodgorlikning ichki stratigrafiyasi asosida va sinxron yodgorliklar (Tillatepa va Kuchuktepa) analoglari bilan belgilaganligini yozadi[49, C. 34].

1974-yilda E.V.Rtveladze Poshxurd qishlogʻining shimoliy chekkasida Dobilsoyning chap qirgʻogʻida Dobilqoʻrgʻon yodgorligini tekshiradi[41, C. 76]. Dobilqoʻrgon yodgorligining quyi qatlamlaridan ilk temir davrining sopollari topilgan[73, C. 11].

1978-yilda Kuchuk I, Bandixon I, Boʻyrachi I (yuqori qatlam)[44, C. 4], Buyrachi II, Nomsiztepa va Qiziltepa quyi qatlamlari bilan bir qatorda Jarqoʻton yuqori qatlamlarida[3, C. 17, 19] ilk temir davriga oid qoʻlda yasalgan sopollar aniqlandi[49, C. 35].

1971-yilning kuzida Oʻzbekiston san'atshunoslik ekspeditsiyasi Surxondaryo viloyati Shoʻrchi tumanidagi Mirshodi qishlogʻida joylashgan Qiziltepa yodgorligida arxeologiya tadqiqotlarini olib bordi[8]. 1973-1974-yillarda Qiziltepada qazishma ishlari A.S.Sagdullayev va Z.Xakimovlar tomonidan olib borildi[53, C. 25]. Natijada, Qiziltepaning quyi madaniy qatlamidan Yoz I davriga oʻxshash qoʻlda yasalgan kulolchilik namunalarini aniqlandi. Qiziltepaning yodgorligining ushbu qatlamlar xronologiyasi mil. avv. IX-VII asrlarga toʻgʻri keladi[53, C. 29].

Keyingi tadqiqotlarda 1978-yilda A.A.Sagdullayev Qiziltepani koʻp qatlamli yodgorlik ekanligini aytib, uni mil. avv. X-V asrlarda faoliyat yuritganini yozadi[44. C. 13].

1987-yilda Qiziltepa hududida Qizilcha deb nomlangan oʻndan ortiq kichik yodgorliklar joylashgani va bu yirik markaz dehqonchilik tumanini tashkil etganini yozadi[52. C. 6]. Dastlab, Qizilcha 6 ni funksional tuzilishiga koʻra, ilk temir davriga oid uy-joy sifatida koʻrib chiqqan edi[44].

1980-yilda A.A.Sagdullayev yana bir mulk – Qizilcha 1 da qazishma ishlari olib borib, u yerda Qizilcha 6 ga oʻxshash arxeologiya materiallar olindi[52, C. 7].

1974-yilda Boʻyrachitepa I ning turli qismlarida toʻrtta stratigrafik shurf qazilgan, ularda qalinligi 0,4-1,2 m boʻlgan madaniy qatlam aniqlandi. Boʻyrachi sopollari Mullali yodgorligi va qabriston idishlariga oʻxshaydi. Yuqori qatlamida ilk temir davriga oid qoʻlda yasalgan sopol buyumlari aniqlandi[44, C. 32].

1976-yilda A.A.Asqarov tomonidan Jarqoʻtonda olib borilgan qazishmalar chogʻida asosan ilk temir davriga oid idishlar boʻlgan chuqurdan oʻn bir kishining bosh suyagi va boshqa suyaklar (noaniq) topilgan. A.A.Asqarov bosh suyaklari yomon saqlanganligini qayd etdi. Kulolchilik buyumlarini Oʻrta Osiyoning Yoz I tipidagi kulolchiliklari bilan qiyoslab uning davrini mil. avv. XI-X asrlar bilan belgilaydi[3, C.17,19].

1995-yilda Sh.B.Shaydullayev yodgorlikni qazish jarayonida yuqori qatlamda diametri 1,2-2,3 m boʻlgan uchta chiqindi oʻralarini aniqladi, oʻralarning konturlari va devorlari aniq belgilangan, ular dastlabki madaniy qatlamlarni kesib oʻtgan. Ular qalinligi 0,6-0,7m boʻlgan kul yashil rangdagi boʻshashgan madaniy qatlamlar bilan toʻldirilgan boʻlib, koʻp miqdorda qoʻlda yasalib naqshlangan sopollar bilan birgalikda kulolchilik charxida yasalgan sopol parchalari aniqlandi[73].

2007-2013-yillarda Oʻzbekiston-Fransiya qoʻshma arxeologiya ekspeditsiyasi (MAFOuz-oldtarix, doktor X. Bendezu-Sarmiento va S. Mustafoqulov) tomonidan Jarqoʻton yodgorligida topilgan kashfiyotlar ilk temir davrining dafn marosimlarini yangicha yoritib berdi[86, PP. 357-372].

1983-yilda A.S.Sagdullayev Oʻrta Osiyoning ilk temir davri kulolchilik namunalari xronologiyasini belgilovchi omil emasligini yozadi. Bunga asos qilib bir biridan ancha uzoq boʻlgan Burganli, Tillatepa, Qayroqqum va Chiroqchitepa majmualarida oʻxshashliklar uchrashini yozdi[51, C. 7].

1989-yilda A.S.Sagdullayev Yoz I tipidagi majmualar genezisi muammosini oʻrganib, ularda Yoz I kulolchiligining "shimoliy" genetik yoʻnalishi dehqonchilik va chorvachilik madaniyati sintezi haqida yozadi[50, C. 53].

2005-yilning bahorida Boysun arxeologiya ekspeditsiyasi Germaniya Arxeologiya instituti (DAI) va Oʻzbekiston san'atshunoslik ekspeditsiyasi Bandixon yodgorliklarini oʻrganishni qayta yoʻlga qoʻydi. L.M.Sverchkov va N.Boroffkalar Bandixon yodgorliklarida Bandixon I (Maydatepa) va Bandixon II (Bektepa) hamda bir qancha yodgorliklarda tadqiqot ishlari olib bordi[62, C. 50, 60].

Bandixon I dagi izlanishlar natijasida 13 ta qatlamni aniqladi va 6 ta bosqichga ajratdi. Ushbu I-V bosqichlar Yoz I va VI bosqich Yoz II davriga toʻgʻri keldi. Keyingi davrda hayot Bandixon II ga koʻchishini aniqladi. Tadqiqotlarida Bandixon I (Maydatepa) yoshini radiouglerod C14 usuli bilan mil. avv. 1400-1100 yil deb belgiladi[61,C. 52].

2010-yil Qiziltepada arxeologiya tadqiqotlari qayta tiklandi. Qiziltepa madaniy ahamiyatini inobatga olgan holda, Nyu-York universitetining "Qadimgi dunyoni oʻrganish instituti" (ISAW) tashabbusi va San'atshunoslik instituti bilan qoʻshma loyiha amalga oshirildi. Bunda asosan stratigrafik qazishmalar olib borish bilan birgalikda 1970-yildagi qazishmalar qayta ochildi. 2010-2011-yilda L. M. Sverchkov, Vu Sin va N. Boroffkalar Qiziltepa qal'a qismida stratigrafik qazishmalar olib borildi. Natijada, quyi qatlamda Yoz I tipidagi kulolchilik namunalari aniqlandi[63, C. 32, 74].

2002-2006-yillarda Oʻzbekiston-Chexiya arxeologiya ekspeditsiyasi tomonidan Jondavlattepa yodgorligida muntazam arxeologiya tekshirish ishlari olib borildi. Ushbu qazishmalar tufayli butun yodgorlikni qatlamlarini aniqlash imkoni boʻldi. Uning xronologiyasi Yoz I davridan to Sosoniylargacha belgilandi[77, P. 123-142].

Soʻnggi yillarda Oʻzbekiston-Chexiya arxeologiya ekspeditsiyasi shimoliy Baqtriya hududning Poshxurd-Zarabogʻ botigʻida Yoz I davriga oid 9 ta qishloq tipidagi yodgorliklar aniqladi[74, C. 99-102].

2015-2018-yillar davomida Yoz I davriga oid Burguttepa (Kayrit III) yodgorligida Oʻzbekiston-Chexiya-Fransiya xalqaro arxeologiya ekspeditsiyasi planigrafik va stratigrafik tadqiqot ishlarini olib bordi. Stratigrafik qazishma asosida yodgorlikning qoʻlda yasalgan naqshli kulolchiligi Yoz I davriga oid ekanligi aniqlandi. Shundan soʻng keng planigrafik qazishma ishlari olib borildi[89, P. 86-111].

2015-yilda J.Lhuillier Yoz I davriga oid Kayrit VI (Kayrittepa) va Burguttepa qazishmalarida aniqlangan sopollarni tarkibi, pishirilishini tipologiyasini tadqiq etadi[83, P. 112-121].

2015-yilda A.S.Sagdullayev va A.Sh.Shaydullayev fikricha, Yoz I madaniyatining paydo boʻlishi faqat Baqtriya arxeologiyasi bilan bogʻlab oʻrganmasdan, uni Oʻrta Osiyo hududi doirasidagi muammo sifatida oʻrganish kerak[48,C. 44-52].

2016-2017-yilda Oʻzbekiston-Chexiya xalqaro arxeologiya ekspeditsiyasi Maydon va Gʻoz qishloqlarida dala qidiruv ishlarini olib bordi. Natijada, Yoz I davriga oid Gazaqoʻton yodgorligi aniqlandi[79, P. 139-159].

Gazaqoʻton yodgorlikda 2017-yilda geomagnit tadqiqotlari oʻtkazildi. Natijada, yodgorlik toshdan qurilgan mudofaa devoriga ega ekanligi qayd etildi. Yodgorlik tosh devor bilan oʻrab olingan ekanligi, undan tashqari qalin madaniy qatlam mavjudligi aniqlandi[74, b, 113].

2018-yilda A.Sh.Shaydullayev va J.E.Togʻayevlar Shimoliy Baqtriya ilk temir davri dehqonchilik vohalarini joylashuvi boʻyicha mulohazalarini bildirdi[88, P. 89-91].

2016-2018-yillar mobaynida Kayrit yodgorligida rejali qazishmalar olib borildi. Natijada, yodgorlik Yoz I davriga oidligi, ikkita qurilish davri davomida faoliyat etganligi, tosh devor bilan oʻrab olingan, qishloq tipidagi manzilgoh ekanligi aniqlandi[74, b. 112].

2018-2019-yillarda Oʻzbekiston-Fransiya xalqaro arxeologiya ekspeditsiyasi davomida Burgutepa va Kayrittepa qazishmalari olib borildi[72, b. 352-360].

Shimoliy Afgʻonistonda ilk temir davriga oid, arxeologiya jihatdan toʻliq oʻrganilgan Tillatepa yodgorligi boʻlib, dastlab uning xronologiyasi mil. avv. I ming yillik boshlari bilan sanalgan. Keyinchalik, V.I.Sarianidi Tilla I mil. avv. 1300-1000-yillarga toʻgʻri kelishini yozadi[54].

J. Lhuillier ta'kidlashicha, 1969-1979-yillarda I.T.Kruglikova rahbarligidagi Sovet-Afgʻon ekspeditsiyasi tomonidan Shimoliy Afgʻonistonda olib borilgan ishlar ayniqsa, V. I. Sarianidi tomonidan olib borilgan qazishmalar bugungi kungacha Oʻrta Osiyodagi temir davri boʻyicha har qanday tadqiqotning asosi boʻlib qolmoqda. 1969-1979-yillarda Baqtriyaning janubida bir qancha yodgorliklarida izlanishlar olib borildi. Tillatepa janubiy Baqtriyaning birinchi aholi manzilgohi boʻlib, temir davrining butun Yoz ketma-ketligini aks ettiradi. Oʻsha yillarda Qutlugʻtepa, Oltin va Oltin-Dilyortepa yodgorliklarida arxeologiya qazishmalari olib borildi[81].

Parfiya va Margʻiyona

Turkmanistonda Sovet hokimiyatigacha boʻlgan davrda 1908-yilda E.Shmid Parfiyadagi Anau madaniyatini mil. avv. I ming yillik boshlarida inqirozga uchrashi "varvarlar istilosi davri" haqidagi va janubiy Oʻrta Osiyo dehqonchilik vohalariga shimoliy dasht chorvador qabilalarning kirib kelishi haqidagi taxminini ilgari surgan edi. Oʻrta Osiyo mintaqasida ilk marta Anau qatlamlaridagi arxeologiya izlanishlari vaqtida mil. avv. 1000-500-yillarga oid temir buyumlar aniqlandi[87, P. 157].

Janubiy Turkmanistonda koʻplab ilk temir davri yodgorliklari joylashgan boʻlib, birinchi arxeologiya tadqiqotlar 1930-yillarda boshlangan. 1946-yilda Janubiy Turkmaniston kompleks arxeologiya ekspeditsiyasi (YuTAKE) tashkil etilgandan soʻng Turkmanistonning barcha davr arxeologiya yodgorliklarini oʻrganish boshlandi.

1959-yilda V.M.Masson "Margʻiyonaning qadimgi dehqonchilik madaniyati" kitobini nashr etdi. 1954-1956-yillarda Oʻrta Osiyoda temir davri bilan atalgan Yoztepa qadimiy Margʻiyonada olib borilgan tadqiqotlar va qazishmalar natijasi edi[31].

V.M.Masson 1959-yilda Anau IV topilmalarning stratigrafiyasi noaniq ekanligini ta'kidlagan. V.M.Masson Anau IV ning quyi qatlamlarida aniqlangan oʻroq mil. avv. I ming yillikning boshlari bilan davrlashtiradi, chunki ushbu temir buyumlar bilan birga Yoz I tipidagi sopollar aniqlangan ekanligini yozadi va "varvarlar istilosi" nomini Anau IV A ga oʻzgartirishni taklif etgan[31, C. 106].

Janubiy Turkmanistondagi temir davri yodgorliklarini tadqiq etgan olimlar qatorida A.A.Marushchenko[30, C. 5-10] va V. I. Sarianidi[55] tilga olinadi. Ular Eski Marv, Dehiston, Yelkantepa, Yashillitepa, Ulugʻtepada arxeologiya qazishmalari olib bordi.

1959-yilda A.A.Marushenko Yelkantepada doimiy ravishda qazish ishlarini olib bordi. Uning soʻzlariga koʻra, mil. avv. II ming yillik oxirida bu hududni bosib olgan dasht chorvadorlar hukmdori istiqomat qiladigan joy boʻlgan[30, C. 56].

1970-yillarda G.Gutlyev Yassitepaning janubiy qismida qazishmalar boshladi. Natijada, Yoz I-Yoz III davrlari qatlamlari aniqlangan[12,C. 64-71].

Ulugʻtepa Namozgoh II oʻrtasidan to Yoz II davrigacha boʻlgan Oʻrta Osiyodagi eng uzun stratigrafiyalardan biriga ega. Shuning uchun Ulugʻtepa Oʻrta Osiyoning jez davri bilan bir qatorda temir davri ega boʻlgan noyob yodgorliklardan biridir. Ulugʻtepada

1960-yillarning oxirida V. Sarianidi bu yerda qazish ishlarini olib boradi. Qazishmalar 4 yil (1967-1970) davom etdi va yodgorlikning dastlabki xronologiyasi aniqlanadi[56, C. 342-343].

2001-yilda O. Lekomte, J. Bendezu-Sarmiento va M. Mamedov boshchiligidagi Fransiya-Turkmaniston arxeologiya ekspeditsiyasi Ulugʻtepada temir davri boʻyicha keng koʻlamli tadqiqotlarni boshladi[84, P. 352-372].

2011-yilda J.Bendezu-Sarmiento va J. Lhuillierlar yodgorlikning markaziy va shimoliy qismlarida qazishma ishlari olib borildi. Natijada, yodgorlik arxitekturasi va kulolchiligiga oid yangi maʼlumotlar olindi[80, P. 238-249].

1971-yilda E.E.Kuzmina bu masalani tahlil qilar ekan, Srubno-Andronovo qabilalar “Namozgoh VI ni yoʻq qilishda” qatnashgan boʻlishi mumkinligini va “varvarlar istilosi davrida” chorvachilik rolining ortishi hisobiga iqtisodiyotda oʻzgarishlar yuz berganligini taʼkidladi[25, C. 175].

1972-yilda E. E. Kuzmina Namozgah VI madaniyatining rivojlanishi “varvarlar istilosi” bilan toʻxtatilgan, bu davrda kulolchilik anʼanalari bir necha asrlar davomida yoʻqolgan[24, C. 145].

Eron-Turkmaniston chegarasidagi Kopettogʻ togʻlari etaklarida joylashgan Ulugʻtepa, Turkmaniston janubidagi eng yirik old tarix yodgorliklardan biridir. 2001-yildan buyon Fransuz-Turkman qoʻshma ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan qazishmalar natijasida buzilmagan xronologik ketma-ketlikka oid qatlamlar aniqlandi[90, P. 113-129].

“Varvarlar istilosi davri” madaniyat tashuvchilarining genetik markazi muammosiga toʻxtalar ekan, E. E. Kuzmina uni Oʻrta Osiyoning shimoliy hududlarida izlashni taklif qildi[24,C. 138].

1982-yilda A. A. Sagdullayev Namozgoh VI arxeologiya materiallari ham soʻngi jez davriga tegishli, yaʼni bu holda xronologiya jihatidan keskin farq qiluvchi ikki madaniyat – Nomozgoh VI va Yoz I bir vaqtning oʻzida bogʻlangan. Terminologiya chalkashliklarga yoʻl qoʻymaslik uchun bu ikki xil tarixiy davrni farqlash kerak[43, C. 232].

1984-yilda V. I. Sarianidi Togolok vohasidagi Togolok I manzilgohini aniqlaydi, u yerdagi qazishmalar paytida Yoz I davriga oid kulolchilik buyumlari topiladi[57, C. 20-21].

Oʻz davrida V. M. Masson Oʻrta Osiyodagi temir davri xronologiyasi Margʻiyona janubidagi Yoztepa sopol buyumlariga asoslanib Yoz I mil. avv. 900-650-yillar, Yoz II mil. avv. 650-450-yillar va Yoz III mil. avv. 450-350 yillar bilan belgilaydi[31]. Ular mos ravishda ilk, oʻrta va soʻnggi temir davriga toʻgʻri keladi.

V. M. Masson Yoz I bosqichini mil. avv. X-VII asrlar bilan davrlashtirgan[31] boʻlsa, Yu. A. Zadneprovskiy mil. avv. VIII-VII asrlar bilan davrlashtirishni taklif qiladi[76].

Shuningdek, A. S. Sagdullayev ilk temir davri haqida maʼlumotlarni yanada toʻldirish uchun Yoztepa va Yelkantepada qoʻshimcha arxeologiya izlanishlari olib borish zarurligini yozdi[43, C. 232]. A. S. Sagdullayev Yoz I davrini taxminiy ravishda mil. avv. IX-VII asrlarga tegishli boʻlishi mumkinligini yozadi[24, C. 229].

2010-yilda L. Sverchkov Yoz I majmuasi Baqtriya va Margʻiyonadagi mutlaqo yot hodisa ekanligini yozadi. Bunda u shimoliy sharqiy dasht chorvadorlarga ishora qiladi. Taxminan mil. avv. II ming yillikning oʻrtalarida Tarim havzasi aholisining bir qismining gʻarbiy va janubi-gʻarbiy tomonga oqib chiqishi kuzatildi. Aftidan, Toshkent vohasining Burganli madaniyatining paydo boʻlishi ham shu jarayon bilan bogʻliq va umid qilamanki,

Bandixon misolida koʻrsatilganidek, Oʻrta Osiyoning janubida Yoz I majmuasining ilk yodgorliklar paydo boʻlgan [60, C. 188-189].

Ali A. Vahdati Orta Osiyoning janubuy qismida mil. avv. 1450/1300-yillarda ilk temir davrining paydo boʻlishi Shimoliy Xurosonning baland togʻli vodiylari va Kopettogʻning shimoliy boʻylab pasttekislik vohalarida qishloq tipidagi aholi manzilgohlari paydo boʻlishini yozadi[78.].

B. Lione Yoztepa bosqichlari V.M.Masson davridan beri radiokarbon sanalari tufayli sezilarli darajada qadimiylashtirilganligini yozadi (taxminan 500 yil)[85, P. 29].

Soʻgʻd

Janubiy Soʻgʻddagi Chiroqchi yodgorligi Chimqoʻrgʻon suv omborining janubiy qirgʻogʻida joylashgan. U kichik tepalik shaklida saqlanib qolgan, uning katta qismini suv ombor suvlari yuvgan. Dastlab, ushbu yodgorlik Arxeologiya instituti ilmiy xodimi S. K. Kabanov tomonidan dala arxeologiya qidiruvi vaqtida aniqlandi[16, C. 19].

Ushbu yodgorlikda arxeologiya qazishmalari 1972-yil aprel-may oylarida olib borildi. Yodgorlikda hammasi boʻlib 12 ta joyida qazishmalar oʻtqizildi. X. Duke Chiroqchi yodgorligi moddiy ashyolari asosan kulolchilik buyumlari va bir qancha tosh buyumlar bilan ifodalanishi bilan birgalikda, na ustida, na madaniy qatlamda metall ashyolar topilmaganini yozadi. Toshkent vohasi Burganli madaniyati kulolchilik buyumlari orasida Chiroqchi yodgorligi qoʻlda yasalgan naqshsiz sopol buyumlarida eng yaqin oʻxshashliklarni topadi[16, C. 24].

Shu bilan birga, Kuchuktepa yodgorligidagi yarimsharsimon kosalar maʼlum darajada Chiroqchinikiga oʻxshab ketadi va "Yoz I" majmuasidagi baʼzi xumchalar va chuqur kosalar bilan aynan bir xil. X. Dukega koʻra Chiroqchi yodgorligi moddiy ashyolari qoʻlda yasalib boʻyalgan sopollar soʻnggi jez va ilk temir davriga toʻgʻri keladi[16, C. 28].

A.Sagdullayev bu davrga oid Janubiy Soʻgʻddagi Chiroqchi arxeologiya materiali umuman Surxon havzasi majmualariga oʻxshashligini yozadi[51, C. 8].

1984-yilda M.X.Isamidinov va R.X.Sulaymonovlar tomonidan Janubiy Soʻgʻda Yerqoʻrgʻon yodgorligida stratigrafik qazishmalar amalga oshirildi. Natijada, Yerqoʻrgʻon yodgorligida ilk temir davri qatlamlari aniqlanib, uni Yerqoʻgʻon I deb nomladi. Yerqoʻrgʻonda 13-qazishning 26-24 qatlamlarida qoʻlda yasalgan sopol boʻlaklaridan iborat boʻlib, ularning baʼzilarida naqshlar mavjud. Ushbu qatlam sopollari yasalishi qoʻpol va jigarrang-pushti rangga ega. Odatdagi aralashma shamot, baʼzida ezilgan qum bor. Shuningdek, ushbu qatlamlarda kulolchilik charxida yasalgan sopol parchalarining yoʻqligi xarakterlidir[29, C. 160-161].

1990-yilda A.Raimqulov va M.X.Isamiddinovlar Janubiy Soʻgʻdagi Toʻrkoʻltepa yodgorligi quyi qatlamlarida ilk temir davri sopol parchalarini qayd etgan. Bu kulolchilik majmuasi ikkita xoʻjalik oʻrasida qayd etilgan, ular kul va yashil rangli organik moddalar bilan toʻldirilgan. Diagnostik xarakterdagi 30 ta parchadan 1 tasi charxda, qolganlari qoʻlda yasalib naqshlangan edi[39, C. 30-37].

Oʻzbekiston-Fransiya qoʻshma arxeologiya ekspeditsiyasi 1993-yildan boshlab Koʻktepa yodgorligida qazishma ishlari olib boradi[75, b. 14]. Koʻktepa yodgorligi Zarafshonning oʻng yuqori oqimidagi tepaliklarda joylashgan. Qoʻshma ekspeditsiyaga K. Rapen va M. X. Isamiddinovlar rahbarlik qiladi. Ilk temir davri qatlamlarida Yoz I tipidagi kulolchilik namunalari va yarimyertoʻla uy-joy qoldiqlari uchraydi[22, C. 118-131].

M. X. Isamiddinov Koʻktepa va Toʻrtkoʻltepa yodgorligi sopollarining foiz nisbati deyarli bir xil ekanligi aytadi. Koʻktepada 60 ta sopoldan 12 tasi naqshli, Toʻrkoʻltepada

esa 30 tadan 13 tasida naqshlar uchraydi. Toʻrkoʻltepa yodgorligi davriy xronologiyasi mil. avv. IX-VII asrlarga toʻgʻri keladi[23, C. 16-37].

2003-yilda Oʻzbekiston-Italiya xalqaro qoʻshma arxeologiya ekspeditsiyasi boshliqlari Xasanov va S.Mexendalilar Sangirtepada olib borilgan arxeologiya qazishmalarida 3-qazma oʻrtasida birinchi marta materikkacha (8,5 m) qazildi. Natijada, soʻngi 1 metrda qoʻlda yasalib boʻyalgan sopol parchalari aniqlandi. Tadqiqotchilar Sngir I davrini ham alohida ajratib koʻrsatadi. Sangirtepada olib borilgan arxeologiya ishlar jarayonida Kuchuktepa kulolchilik majmuasining har uch davri mil. avv. IX-VIII asrlardan V-IV asrlar kuzatilgan[71, C. 182].

Keyingi yillarda Sangirtepa uchun mil. avv. II ming yillik oxiridan V-IV asrlargacha boʻlgan davrni oʻz ichiga olgan yangi stratigrafik ustun ishlab chiqildi[70, C. 208-219].

Sangir I bosqichi. Materik ustidan va yertoʻlalarning madaniy qatlamlaridan Kuchuk - II va Koʻktepa - II davri sopol idishlarga xos majmua qoʻlga kiritildi. Atigi 1% idishlar tashqi tomonida oqish rangda mayda chiziqlar bilan bezatilgan. Radiokarbon tahlillarga koʻra, Sangir I qatlami 2982 BC±30 SVR (Gif 12277 / SacA 10176) sanasi aniqlandi[69].

Uzunqir I bosqichi devori materikda guvalaklardan (30-50x20-25x15-20 sm), asosida kengligi 560 sm, balandligi 160 sm qurilgan. Arxeolog olima O. N. Lushpenko tomonidan amalga oshirilgan qazishmalar davomida Uzunqir I bosqichiga oid qatlamlardan Kuchuk I (mil. avv. X-VIII asrlar) davriga oid sopol idishlar majmuasi topib oʻrganilgan[27].

2005-yilda Oʻzbekiston-Italiya arxeologiya ekspeditsiyasi guruhi Jomni oʻrganishga kirishdi. Natijada, Jomda ilk marotaba qoʻlda yasalib naqsh berilgan sopol parchalari aniqlandi. Yodgorlikning qadimgi kulolchilik buyumlari Koʻktepa quyi qatlamlari bilan analogiya qilinadi. Yodgorlikni janubiy Soʻgʻdning boshqa bir Toʻrtkoʻltepa yodgorli bilan bir vaqtda hayot boshlanganligiga ishora qiladi[9, C. 79-84].

Podayotoqtepa I davriga tegishli madaniy qatlamlar 1, 3 va 6 – qazishmalarning quyi qatlamlaridan olindi. Bu ashyoviy dalillar oʻz tadqiqotlar natijasiga koʻra mil. avv. X-IX asrlarga oid, ular orasida Sangir I va Uzunqir I bosqichlariga xos sopol idishlar uchraydi[82, P. 357-372].

Koʻktepa shaharchasida 1994-2008-yillar M.X.Isamiddinov va K.Rapen rahbarligida Oʻzbekiston-Fransiya qoʻshma arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini olib bordi. Bu muddat ichida shaharning tuzilishi va umumiy tarixiy topografiyasi, stratigrafik davrlari yoki rivojlanish bosqichlari haqida qoʻshimcha maʼlumotlar qoʻlga kiritildi[69].

2006-yilda M.X.Isamiddinov, K.Rapenlar va N.I.Almazova Koʻktepa I davriga oid tosh qurollarini tipologiya va trassologiya jihatdan tadqiq etadi[23].

2012-yilda J.Lhuillier, M.Isamiddinov va K.Rapenlar aniq stratigrafik kontekstda topilgan kulolchilik toʻplamining tahlili dastlabki tipo-xronologiyani belgiladi[28, C. 57-66].

Koʻktepa I davrining birinchi bosqichida (Koʻktepa I a) sopol tarkibi qoʻpol loyli ochiq yoki yopiq idishlarni oʻz ichiga oladi. Ikkinchi bosqichda (Koʻktepa I) shakllar xilma-xil boʻlib, vertikal yoki konveks devorlari boʻlgan, tutqichli elementlar paydo boʻladi[84].

B. Lione 1993-yildan boshlab Koʻktepa materialini arxitektura, stratigrafiya va qatlamlarning tarixini aniqlash va har bir davrning majmualarini iloji boricha toʻliq va aniq tavsiflashga harakat qilib keladi[26, C. 213].

Ko'ktepa I yodgorligidan olingan radikarbon C14 sanalariga ko'ra, madaniyat Yoz I davridan birmuncha kechroq ekanligi oydinlashdi. Ko'ktepaning quyi qatlami davri mil. avv. XIV asrdan oldingi davrga bog'lash imkonini bermaydi[26].

Choch

Burganli madaniyatiga oid ilk moddiy ashyolar 1934-yilda G.V.Grigoriyev tomonidan Qovunchitepa manzilgohining quyi qatlamlarida olingan[11, C. 45]. Lekin, ashyolarni yangi madaniyatga oid ekanligini qayd etmagan. 1940-yilda Tuyabo'g'iz suv ombori qurilishida V.M.Molotov va A.I.Terenojkin Burganli qishlog'ining sharqida bu madaniyatga oid ashyolarni aniqlab yangi madaniyat sifatida fanga kiritadi[66, C. 30]. XIX asrning 70-yillarida Ohangaron daryosining o'rta oqimida Yu. F. Buryakov boshiligida maxsus ekspeditsiya Burganli soy atrofida Tuyabo'g'iz yodgorligida ish olib bordi.

1971-yilda V.I.Sprishevskiy Ohangaron daryosining chap qirg'og'ida arxeologiya qidiruv ishlarini olib borib Kindik II yodgorligini aniqlaydi. Yodgorlikdan ko'plab sopollar, jo'mrakli qozonlar, chapya parchalari shu jumladan, tosh qurollari yig'ib olingan[65, C. 53].

O'zRFA Arxeologiya institutining Yu. F. Buryakov Burganli arxeologiya jamoasi 1975, 1976, 1977 va 1981-yillarda Toshkentdan 30 km janubda, Tuyabo'g'iz suv omborining suv bosgan hududida so'nggi jez – ilk temir asri yodgorliklarida qazishma ishlarini davom ettirdi[1, C. 11]. Asosiy qazishma ishlar №1 va №12 yodgorliklarida amalga oshirilgan. Arxeologiya qazishmalar mobaynida Burganli madaniyatiga oid 17 ta turar joy qoldiqlari ochib o'rganildi[15].

Zamonaviy Toshkentning janubiy-g'arbida o'rin olgan Shoshtepa yodgorligining quyi qatlamidan ham Burganli madaniyatiga oid kulolchilik ashyolari aniqlangan[68, C. 49-50]. Shoshtepa Kavardan yodgorligi aniqlanishiga qadar Burganli madaniyatining Toshkent vohasidagi eng shimoliy yodgorligi hisoblangan.

Ohangaron daryosining quyi o'zanining chap qirg'og'idagi Qanqa yodgorligining quyi qatlamlaridan ham Burganli madaniyatga oid kulolchilik ashyolari aniqlangan[14, C. 170]. Ushbu yodgorlik madaniyatining eng g'arbiy yodgorligi bo'lib qolmoqda hozirgi kunga qadar mavjud.

1995-yilda X.Duke materiallari asosida G.I.Bagomolov va K.A.Alimovlar tomonidan Burganli madaniyatiga oid Kavardan yodgorligi haqida maqola chop etiladi[10, C. 88]. Kavardan yodgorligi Chirchiq daryosining yuqori oqimi chap sohilida joylashgan.

Parkent tumanidagi Kayayi-Bolo yodgorligidan ham Burganli madaniyati ashyolari aniqlangan[10, C. 16]. Lekin bu haqida ham ilmiy nashrlarda hech qanday ma'lumot uchramaydi. Kavardan va Kalayi-Bolo ushbu madaniyat yoyilgan eng shimoliy hududlar hisoblanadi.

2015-yilda O'rta Ohangaron havzasida Burganli madaniyatga mansub fanda yangi - Quyun yodgorligi aniqlandi. 2015-2018-yillarda arxeolog S.Ilyosova rahbarligida yodgorlikda qazishma ishlari amalga oshirildi[21].

A.S.Sagdullayev Burganli madaniyatiga oid Tuyabo'g'iz yodgorligida 40x42x24x12 sm o'lchamdagi xom g'ishtdan qurilgan devor topgan. Ushbu g'isht formati mil. avv. VII-VI asrlar qatlamlari - Qiziltepa va Qizilcha uchun xosdir 6[46, C. 27].

Mil. avv. I ming yillikning boshlarida Baqtriyaning kulolchilik charxidan foydalangan kulollari qadimgi mahalliy kulolchilik an'analarini davom ettiradi. Farg'ona va Chochda esa charxda yasalgan idishlar, aftidan, hali tayyorlanmagan[27].

1985-yilda A. S. Sagdullayev Burganli chorvachilik va dehqonchilik madaniyati, tashqi koʻrinishidan qadimiy, ibtidoiy turar-joylarga ega boʻlib, rivojlanishda nafaqat Baqtriyadan, balki, Fargʻonadan ham orqada qolganligini yozadi[27].

1985-yilda V.I.Sarianidi Yoz I tipidagi janubiy madaniyatlar va Chust va Burganli madaniyatlarining shimoliy-sharqiy Oʻrta Osiyo tiplari genezisi masalasida turli muammolar boʻlib, ularni birlashtirib boʻlmasligini taʼkidladilar[58, C. 202].

2021-yilda soʻnggi jez va ilk temir davriga oʻtishda dasht va oʻtroq dehqonchilik madaniyatining oʻzaro taʼsiri natijasida katta hududga (Chust, Burganli, Shimoliy Tagisken, Yoz I) tarqalgan yangi arxeologiya majmualar shakllandi[45, C. 135]. Shuningdek, janub madaniyatlari (Shimoliy Parfiya, Margʻiyona, Baqtriya) shimoliy-sharqiy madaniyatlardan (Amirobod, Burganli, Chust) joylashuvi va turlari, qurilish texnikasi va turar-joy inshootlari, kulol charxidan foydalanish saqlanib qolganligi bilan ajralib turardi[45, C. 136].

Fargʻona vodiysi

Chust yodgorligi (Buonamozortepa) Fargʻona vodiysining shimoliy qismida, Namangan viloyati, hozirgi Chust shahridan 2 km shimolda joylashgan.

1951-yilda Chust yodgorligi M.E.Voronets tomonidan kashf etiladi. V. I. Sprishevskiy esa 1953-1961-yillarda doimiy qazishmalarni amalga oshiradi. Tadqiqot natijalarini V.I.Sprishevskiy 1963-yilda nomzodlik dissertatsiyasida umumlashtirgan[64].

1962-yilda Y.A.Zadneprovskiy Chust madaniyati Yoz I naqshlariga yaqin boʻlgan boʻnaqshli kulolchiligi Markaziy Hindiston majmualari bilan oʻxshashligi haqida ham fikr bildiradi[17, C. 106].

1965-yilda A.I.Terenojkin Chust madaniyatini mil. avv. VIII-VII asrlarga kiritish kerakligini alohida qayd etgan edi. Bu asosga kelishiga Sialkadagi qabristondan aniqlangan moddiy ashyo buyumlari sabab boʻlgan[67, C. 80].

1966-yilda qadimgi Baqtriya hududida ilk temir davri yodgorliklar hali maʼlum boʻlmaganida, Fargʻona moddiy ashyolarida Oʻrta Osiyoning janubidagi Yaz I va Yelkan II tipidagi majmualar bilan solishtirildi. Asosiy xulosalar shundan iborat ediki, ikkisiga nisbatan Chust madaniyati periferik mavqeni egallaydi[46].

1974-yildan boshlab yodgorlik Y. A. Zadneprovskiy tomonidan qazishma ishlari olib borildi. Kichik koʻlamdagi qazishmalarga qaramay, olingan moddiy ashyolar yodgorlikni tushunishda sezilarli oʻzgarishlar kiritdi.1978-yilda Y. A. Zadneprovskiy Chust madaniyati va Oʻrta Osiyoning janubidagi madaniyatlar mil. avv. I ming yillik boshlarida ilk temir davriga oʻtgan, degan fikrni bildiradi[76].

Shuningdek, Y.A.Zadneprovskiy ilk temir davrini ilk bosqichga boʻlib oʻrganishni taklif etadi. Ilk temir davrini I (mil. avv. X-VIII asrlar), ilk temir davri II (mil. avv. VIII-VII asrlar) bilan davrlashtirishni taklif qiladi[76, C. 32].

Y. A. Zadneprovskiyning taklifiga koʻra, Parfiya, Margʻiyona, Baqtriya, Soʻgʻd, Choch va Fargʻonadagi madaniyatlar mil. avv. I ming yillik boshlarida keng tarqalgan “naqshli kulolchilik qabilalarining yagona madaniy va etnik-madaniy jamoasini” tashkil qiladi. Tadqiqotchi uni Chust madaniy jamiyati deb ataydi va Yoz I tipidagi majmualarga nisbatan Chust madaniyatining maʼlum xronologiyada ustuvorligini qayd etadi[76, C. 8, 31].

1979-yilda A.A.Asqarov Chust madaniyati vakillarini qoʻlda yasalib naqshlangan kulolchilik tashuvchisi deb hisoblaydi[6, C. 36]. Shuningdek, A.A.Asqarov Chust madaniyatini mil. avv. XI-VII asrlar bilan davrlashtirishni taklif etgan[7, C. 54].

1982-yilda A. A. Asqarov chustliklar Janubiy Baqtriya orqali Koʻhitangni aylanib oʻtib, Surxon vodiysiga kirganini yozadi[5, C. 47].

1982-yilda Y.A.Zadneprovskiy Chust va Kuchuktepa moddiy ashyolarini qiyosiy tahlil qilishga e'tibor qaratadi va ular orasidagi katta oʻxshashlikni ta'kidlaydi. Solishtirilgan bronza pichoq, oʻroq va oʻq uchlarining bir vaqtning oʻzida Fargʻona va Surxon vodiysida tarqalganligidan dalolat beradi[18, C. 86].

1982-1983-yillar davomida Chust yodgorligida B. X. Matbobobev ishtirokida qazishmalar davom ettirildi. Natijada, undan oldingi tadqiqot ma'lumotlarini sezilarli darajada toʻldiradi stratigrafik kuzatuvlar oʻtkazildi, birinchi qazib olinadigan joy qoʻshimcha oʻrganildi va yana ikkitasi topildi [36].

1984-yilda B.X.Matboboev Chust kulolchiligining klassifikatsiya ishlarini yakunlab ilmiy muomalaga kiritadi [32, C. 34-38].

1985-yilda B.X.Matboboev Chust madaniyati yodgorliklarini tadqiq etish natijasida Chust madaniyatini mahalliy ekanligiga ishora qildi[34].

1985-yilda A.Sagdullayev arxeologiya faktlari Chust va Dalvarzindagi moddiy buyumlari Tillatepa, Bandixontepa I va Qiziltepadagi materiallaridan qadimiy emasligini yozadi. Shuningdek, A. S. Sagdullayev Chust va Burganli madaniyatlari uchun Baqtriya moddiy madaniyati oʻxshashliklari mil. avv. VIII-VII va VII-V asrlarga toʻgʻri kelishini koʻrsatishini ta'kidlaydi [46, C. 27].

1997-yilda Y.A.Zadneprovskiy Chust madaniyatiga oid deb bilingan Oʻsh yodgorligida qazishma ishlarini olib boradi. Natijada, Oʻsh yodgorligida Fargʻonadagi Chust yodgorliklariga qaraganda naqshli sopollar ancha koʻp ekanligi ma'lum boʻldi[20].

1999-yilda B.X.Matboboev Chust madaniyati naqshli sopollarini tipologiya jihatdan tadqiq etdi [35, C. 41-45].

2014-yilda B.Lione Fargʻonadagi Chust madaniyati va uning oʻrnini bosuvchi Eylaton madaniyati uchun ham stratigrafik tadqiqotlar va yangi radiokarbon sanalar yoʻqligi sababli xronologiyasi haligacha ochiqligicha qolayotganini yozadi[26, C. 215].

1992-yilda Chust topilmalaridagi osteologik qoldiqlar B. Matbobev tomonidan tadqiq etildi. Natijada, Chustning ayrim xoʻjalik xususiyatlarini yoritishga harakat qilindi[33, C. 16-22].

2021-yilda B. X. Matboboyev oʻzining bir ilmiy asarida Chust madaniyati mil. avv. XIV-VIII asrlar bilan davrlashtiradi. Shuningdek, B. X. Matboboev Kuchuktepa, Koʻktepa, Chiroqchi va Toʻrtkoʻltepa kabi qoʻlda yasalgan naqshli kulolchilik buyumlarining paydo boʻlishini ham Fargʻonadagi oʻtroq qabilalarning ta'siri bilan bogʻlash mumkinligini yozadi[37, C. 119-122].

Hozirga kelib Oʻrta Osiyoda Yoz I madaniyati nomi ostida yangi yodgorliklar koʻplab aniqlanmoqda. Ushbu madaniyat aniqlangandan to hozirgi kungacha qariyb 70 yil mobaynida madaniyatning genetik kelib chiqishi va zavolga uchrashi fanda oʻz yechimini kutmoqda. Ushbu madaniyatni yangi tadqiqotlar mobaynida tizimli oʻrganish va kelib chiqishini aniqlash muhim oʻrin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Абдуллаев Б, Х. И. Дуке. Некоторые итоги исследования памятников бургулюкской культуры в 1981-1982 г // ИМКУ. – 1987. – № 21.

2. Альбаум Л. И. К Датировке верхнего слоя поселения Кучук-Тепе. // ИМКУ. 1969. №. 8.

3. Аскаров А. А. Расписная керамика Джар-Кутана // Бактрийские древности. Ленинград. 1976.

4. Аскаров А. Альбаум Л. И. Поселение Кучуктепа. Ташкент. 1979.

5. Аскаров А. Еще раз о древних путях на юге Узбекистана / / ОНУ. 1982. № 7.

6. Аскаров А. К вопросу о происхождении культуры племен с расписной керамикой эпохи поздней бронзы и раннего железа / / Этнография и археология Средней Азии. Москва.1979.

7. Аскаров А., Алъбаум Л. И. Поселение Кучуктепа. Ташкент. 1979.

8. Беляева Т. В., Хакимов З. А. Древиебактринскпе памятники Миршаде. Из истории античной культуры Узбекистана. Ташкент. 1973.

9. Бердимурадов А.Э., Черосетти Б., Рахманов Ш.А., Ронделли Б. Новый пункт культуры лепной расписной керамики в Зарафшанской долине. Археологические исследования в Узбекистане – 2004-2005 год Выпуск 5. Тошкент. 2006.

10. Богомолов Г. И, Алимов К. А. Раскопки городища Кавардан и некоторые проблемы Бургулюкской культур // ОНУ – 1996 №. 11-12.

11. Григорьев Г. В. Отчет. Об археологической разведке в Янгиюльском районе УзССР в 1934 г. Ташкент. – 1935.

12. Гутлыев Г. Работы на поселении раннежелезного века Яссы-депе у Баба-Дурмаза. Каракумские древности III. Ашхабад. 1970.

13. Исамиддинов М., Алмазова Н., Рапен К. Каменные орудия из Коктепа // ИМКУ. № 35. Ташкент. 2006.

14. Древная и средневековая культура Чача. – Ташкент. 1979.

15. Дуке Х. И, Абдуллаев Б. Некоторые итоги исследования памятников Бургулюкской культуры в 1981-1982 г // ИМКУ. – 1987. – №21.: Дуке.Х.И. Бургулюкская култура // Деревности Туябугуза. Ташкент. 1978. Дуке.Х.И. Туябугузские поселения бургулюкской культуры. – Ташкент: Фан – 1982.

16. Дуке Х. Чиракчинское поселение. Ташкент. 1982. ИМКУ. № 17.

17. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962. № 118.

18. Заднепровский Ю. А. Древняя Бактрия и Фергана в предахеменидскпй период в свете новейших открытии. Древнейшие культуры Бактрии. Душанбе. 1982.

19. Заднепровский Ю. А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии: Автореф. докт. дис. Москва. 1978.

20. Заднепровский Ю.Л Ошское поселение. К истории Ферганы в эпоху поздней бронзы. Бишкек. 1997.

21. Ильясова С. Р. Куюн – памятник Бургулюкской культуры в Ташкентской области // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье. – Самарканд. – 2021. Илясова С.Р., Максудов Ф.А., Вульферт Э.Ф., Нормуродов Д.Р. Рекогносцировочый работы в Ташкентской области в 2016 году // Узбекистонда археологик тадкикотлар 2015-2016 йиллар. – Самарканд. – 2018. Ильясова С.Р., Максудов Ф.А., Хамидов О.А., Лин Лингмей, Вульферт Э.Ф., Нормурадов Д.Р. Раскопки на Куюне в 2018-2019 годах // Археологические исследования в Узбекистане 2018-2019 года. – Самарканд. 2020.

22. Исамиддинов М. Стратиграфия городища Коктепа и некоторые вопросы истории и культуры Согдианы эллинистического периода // Сборник статей в честь Поля Бернара. Самарканд, изд-во «Зарафшан». 2010.

23. Исамиддинов М.Х., Раимкулов А. Турткултепа - новый памятник эпохи финальной бронзы в Южном Согде // Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент. 1990.

24. Кузьмина Е. Е. К вопросу о формировании культуры Северной Бактрии («Бактрийский мираж» и археологическая действительность) / / ВДИ. 1972. № 1.

25. Кузьмина Е. Е. О некоторых аспектах проблемы культурных и этнических связей Средней Азии и Ирана в эпоху поздней бронзы и раннего железа / / Искусство и археология Ирана. М.: Наука, 1971.

26. Лионе Б. Недавние исследования керамических комплексов Согдианы (с конца эпохи бронзы до арабского завоевания): вклад в историю Средней Азии // Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. Том I. — Самарканд: МИЦАИ, 2014.

27. Лушпенко О. Н. Керамические комплексы раннежелезного века Южного Согда (по материалам памятников Сангиртепа и Узункыр) // ММК, посвященной 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. – М., 2000.

28. Люилье Ж., Исамиддинов М., Рапэн К. Раннежелезный век северного Согда: характеристика и предварительная типологическая. ИМКУ. №37.

29. М. Х. Исамиддинов., Р. Х. Сулейманов Еркурган. Ташкент. 1984. – С. 25.: Р. Х. Сулейманов. Древний Нахшаб. Ташкент. 2000.

30. Марущенко А. А. Итоги полевых археологических работ 1953 г. // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Туркменской ССР II. Ашхабад 1956.

31. Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – МИА, 1959, № 73.

32. Матбабаев Б. Х. Классификация керамики чустского поселения // ОНУ. 1984. № 7.

33. Матбабаев Б. Х. Костяные изделия Чустского поселения. ИМКУ. № 26. Ташкент. 1992.

34. Матбабаев Б. Х. Локальные варианты чустской культуры Ферганы. Автореф. дисс. кондидат. ист. Ленинград. 1985.

35. Матбабаев Б. Х. Некоторые итоги сравнительного изучения расписной керамики Чустской культуры. ИМКУ. № 30. Самарқанд. 1999.

36. Матбабаев Б. Х., Заднепровскнй Ю. А. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950-1982 гг.) // ИМКУ. № 17. Ташкент. 1984.

37. Матбабаев Б. Х., Хошимов Х. Б. Эйлатанская культура и вопросы изучения раннежелезного века Ферганы // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье. Самарканд. 2021.

38. Пугаченкова Г. А. Новый памятник древнебактрийской культуры // УСА. 1972. №. 1.

39. Раимкулов А. А., Исамиддинов М. Х. Турткултепа - новый памятник эпохи финальной бронзы в Южном Согде. Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент. «ФАН». 1990.

40. Ртвеладзе Э. В. Новые древпебактрийские памятники на юге Узбекистана // Бактрийские древности. Ленинград. 1976.

41. Ртвеладзе Э. В. Разведочное изучение памятников на юге Узбекистана // Древняя Бактрия. Ленинград. 1974.

42. Сагдуллаев А. А. О культурных связях Северной Бактрии с областью Чача до середины 1 тыс. до н. э. // Материалы по археологии Средней Азии. Ташкент. 1983. № 707.

43. Сагдуллаев А. С. Заметки о раннем железном веке Средней Азии // СА. №2. 1982.

44. Сагдуллаев А. С. Культура Северной Бактрии в эпоху поздней бронзы и раннего железа: Автореф. дис. канд. Ленинград. 1978.

45. Сагдуллаев А. С. Некоторые вопросы изучения взаимодействия степных культур и древних цивилизаций // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье. Самарканд. 2021.

46. Сагдуллаёв А. С. О соотношении древнеземледельческих комплексов Ферганы и Бактрии. СА. 1985. № 4.

47. Сагдуллаев А. С. Раскопки Бандыхан-тепе I. Материалы II искусств. Ташкент. 1973.

48. Сагдуллаев А. С., Шайдуллаев А. Ш. Мустакиллик даврида Сурхон вохаси бронза ва илк темир даври ёдгорликларини урганилишининг айрим жихатлари // Жахон тарихи кафедрасининг илмий ишлар туплами. 1-жилд. Тошкент. 2015.

49. Сагдуллаев. А. Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау // История и археология Средней Азии. Ашхабад. 1978.

50. Сагдуллаев. А. Некоторые аспекты проблемы происхождения среднеазиат- ских комплексов типа Яз I. СА. 1989. № 2.

51. Сагдуллаев. А. О культурных связях Северной Бактрии с областью Чача до середины 1 тыс. до н. э. // Материалы по археологии Средней Азии. Ташкент. 1983. № 707.

52. Сагдуллаев. А. Усадьбы древней Бантрии. Ташкент. 1987.

53. Сагдуллаев. А., Хакимов.З. Археологическое изучение городища Кызыл-Тепе (по итогам работ 1973-1974 гг.) // Бактрийские древности. Ленинград. 1976.

54. Сарианиди В. И. Древние земледельцы Афганистана. М. 1977.

55. Сарианиди В. И. Исследование слоев раннежелезного века на Улуг-депе. Археологические открытия 1970 года. Москва. Наука, 1971.: Сарианиди В. И., Кошеленко Г. А. Мервский оазис, северная Парфия, Серахский оазис, северная Бактрия. Москва. 1985.

56. Сарианиди В. И. Продолжение работ на Улуг-депе. Археологические открытия 1967 года. Москва. 1968. – С. 342-343.: Сарианиди В. И. Продолжение работ на Улуг-депе. Археологические открытия 1968 года. Москва. 1969..: Сарианиди В. И. Исследование слоев раннежелезного века на Улуг-депе. Археологические открытия 1970 года. Москва. 1971. – С. 433-434.: Сарианиди В. И. Раскопки 1970 г. на Улуг-депе. Успехи среднеазиатской археологии 1. Ленинград. 1972.

57. Сарианиди В. И. Раннежелезный век Маргианы // Раннежелезный век Средней Азии и Индии. Ашхабад. 1984.

58. Сарианиди В. И., Кошеленко Г. А. Средняя Азия в раннем железном веке.

59. Сверчков Л. «Тохарская проблема» и культура расписной керамики эпохи раннего железа // Сборник статей в честь Поля Бернара. Самарканд, изд-во «Зарафшан». 2010.

60. Сверчков Л. «Тохарская проблема» и культура расписной керамики эпохи раннего железа // Сборник статей в честь Поля Бернара. Самарканд, изд-во «Зарафшан». 2010.

61. Сверчков Л.М., Бороффка Н. Археологические исследования в Бандихане в 2005 г. Труды Байсунской Научной Экспедиции. Археология, История и Этнография 3, 2007.

62. Сверчков Л.М., Бороффка Н. Комплекс периода Яз II из Бандыхана // ИМКУ. №36. Ташкент. 2008.

63. Сверчков Л.М., Син.У., Бороффка Н. Городище Кизилтепа (конец VI- конец IV вв. до н э.): новые данные. Scripta Fntiqua. Том третий. Москва. 2013.

64. Спришевский В. И. Чустскос поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). Автореф. дисс. кандидат. Ташкент. 1963.

65. Спришевский В. И. Археологические памятники на берегах Ташкентского моря // История и археология Средней Азии. Ашхабад. – 1978.

66. Тереножкин А. И. Памятники материальной културы на Ташкентском канале. УзФАН. – 1940. № 9.

67. Тереножкин А. II. Основы хронологии предскифского периода. – СА. 1965, № 1.

68. Филанович М. И. Ташкент зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент. – 1983.

69. Хасанов М. Культура древнего Согда в эпоху раннего железного века и античности. Автореферат Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук (DSc). Ташкент. 2021.

70. Хасанов М., Механдели С., Гударзе Ш. О работах на Сангиртепа в 2004-05 гг. Археологические исследования в Узбекистане – 2004-2005 год Выпуск 5. Тошкент. 2006.

71. Хасанов М., Мехендали С. Раскопки на Сангиртепа в Кашкадарье. Археологические исследования в Узбекистане - 2003 год Выпуск 4. Тошкент. 2004.

72. Ш.Б. Шайдуллаев, Ж. Люилье, О.А. Хамидов, А.Ш. Шайдуллаев, Ж. Бессенай-Пролонг, Ж.-Б. Каверне, Л. Даррас, З. Ҳошими Ўзбекистон-Франция халқаро археологик экспедициясининг 2018 йилда Сурхондарё вилоятида олиб борган археологик тадқиқотлари // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2018-2019 йиллар. № 12. Самарқанд. 2020.

73. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Ташкент. 2000.

74. Шайдуллаев Ш.Б., Станчо Л., О. Ҳамидов. Пошхурд-зарабоғ ботиғида аниқланган Кучук I даврига оид янги ёдгорликлар // “Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, «VNESHINVESTPROM» нашри, 2019. – 110. б.: Хамидов О. Кухитанг-Бойсун тоголди худудларидаги Яз I даврига оид ёдгорликлар // “Боисун - моддии ва номоддиимаданият бешиги”. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Термиз. 2018.

75. Ширинов Т. Ш., Исамидинов М. Х. Кўҳна Самарқанд Археологияси. Самарқанд. 2002.

76. Задиепровский Ю. А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии. Автореф. дис. док. Москва. 1978.

77. Abdullaev K. Layers of Early Iron Age in Dzhandavlattepa (Sherabad District, Surkhandarya Region of Uzbekistan) // A Millennium of History The Iron Age in southern Central Asia (2nd and 1st Millennia BC). Proceedings of the conference held in Berlin (June 23–25, 2014). Dedicated to the memory of Viktor Ivanovich Sarianidi. Edited by Johanna Lhuillier, Nikolaus Boroffka. DIETRICH REIMER VERLAG, BERLIN, 2018.

78. Ali A. Vahdati. The Early Iron Age in northern Khorāsān. The Iron Age in southern Central Asia (2nd and 1st Millennia BC). Proceedings of the conference held in Berlin (June 23–25, 2014). Dedicated to the memory of Viktor Ivanovich Sarianidi. Edited by Johanna Lhuillier, Nikolaus Boroffka.

79. Augustinová A., Stančo L., Damašek L., Khamidov O., Kolmačka T., Shapulat Sh. Archaeological Survey in the Oases of Maydon and Goz in the Piedmont of the Kugitang Mountains (South Uzbekistan) – Preliminary report for season 2017. STUDIA HERCYNIA XXI/2.

80. BENDEZU-SARMIENTO J., LHUILLIER J. "Iron Age in Turkmenistan: Ulug depe in the Kopetdagh Piedmont", in M. A. MAMEDOW (dir.), Historical and Cultural sites of Turkmenistan. Discoveries, Researches and restoration for 20 years of independence, Ašgabat, Türkmen döwlet nesiryat gullugy.

81. Lhuillier J. A short note on the Iron Age at Tillya-tepe and Naibabad (Afghanistan). Some unpublished image documents from the excavations of Viktor Ivanovich Sarianidi // The Iron Age in southern Central Asia (2nd and 1st Millennia BC). Proceedings of the conference held in Berlin (June 23–25, 2014). Dedicated to the memory of Viktor Ivanovich Sarianidi. Edited by Johanna Lhuillier, Nikolaus Boroffka.

82. Lhuillier J. Les cultures à céramique modelée peinte en Asie Centrale méridionale. Dynamiques socio-culturelles à l'âge du Fer ancien (1500-1000 av. n.è.) // Mémoires de la Mission Archéologique Française en Asie Centrale XIII. Paris, 2013a; Lhuiller J., Bendezu-Sarmiento J., Lecomte O., Rapin C. Les cultures a ceramique modelee peinte del age du rer ancient: quelques pistes de refiexion dapres les exemples de Koktepe, Dzarkutan (Ouzbekistan) et Ulug depe (Turkmenistan) // L'archéologie française en Asie centrale: nouvelles recherches et enjeux socioculturels. Cahiers d'Asiecentrale 21/22, 2013.

83. Lhuillier J. Pottery from Burgut Kurgan and Kayrit Oasis, PreliminaryReport for Season 2015// Studia Hercynia XX/2, 2016.

84. Lhuillier J., Bendezu-Sarmiento J., Lecomte O., Rapin C. Les cultures à céramique modelée peinte de l'âge du Fer ancien : quelques pistes de réflexion d'après les exemples de Koktepe, Dzharkutan (Ouzbékistan) et Ulug-depe (Turkménistan). Cahiers d'Asie centrale, 2013, L'archéologie française en Asie centrale. Nouvelles recherches et enjeux socioculturels, 21-22. halshs- 01111846.

85. Lyonnet B. Round Fortresses in Central Asia and the Achaemenids // Cultures of the Asian part of Eurasia in ancient and middle ages. Samarkand. 2021.

86. Samariddin Mustafakulov, Julio Bendezu-Sarmiento, Ulug-Bek Rakhmanov, Mutalib Khasanov, Johanna Lhuillier, et al. Полевые работы Узбекско-Французской (MAFOUZ) экспедиции на Джаркутане в 2009- 2011 гг. Archaeological Researches in Uzbekistan, 2012, 8, pp.203-213. halshs-01534871.: Julio Bendezu-Sarmiento, Johanna Lhuillier, Samariddin Mustafakulov, Komil Rakhimov. The Mortuary Practices of the Early Iron Age Populations: Recent Discoveries at Dzharkutan in Northern Bactria. Bulletin of the International Institute of Central Asian Studies, 2015, 22. halshs- 01534942.: Johanna Lhuillier, Julio Bendezu-Sarmiento, Olivier Lecomte, Claude Rapin. Les cultures à

céramique modelée peinte de l'âge du Fer ancien quelques pistes de réflexion d'après les exemples de Koktepe, Dzharkutan (Ouzbékistan) et Ulug-depe (Turkménistan). Cahiers d'Asie centrale, 2013, L'archéologie française en Asie centrale. Nouvelles recherches et enjeux socioculturels, 21-22. halshs- 01111846.

87. Schmidt. E. Archaeological Excavations in Anau and Old Merv // Pumpelly R. Explorationsin Turkestan. Washington. 1908.

88. Shaydullaev A. Sh., Togaev J. E. Agricultural oases of the Northebw Bactria (early iron age) // International scientific conference formation of historical-cultural areas in Central Asia and problems of ethnic geography. Ташкент. 2018.

89. Stančo L., Shaydullaev Sh., Bendezu-Sarmiento J., Lhuillier J., Kysela J., Shaydullaev A., Khamidov O., Havlík J., Tlustá J. Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan in 2015. Studia Hercynia XX/2, 2016.

90. Xin. W., Lecomte O., Clay sealings from the Iron Age citadel at Ulug Depe // Archa¨ologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 44. Berlin. 2012.